

JOANNA KARCZEWSKA* – ZIELONA GÓRA

POCZĄTKI ZIELONOGÓRSKIEJ PREPOZYTURY KANONIKÓW REGULARNYCH Z ŻAGANIA

BEGINNINGS OF THE ZIELONA GÓRA PROVOSTRY OF THE CANONS REGULAR OF ŻAGAŃ

Abstract

The article presents the process of establishing the provostry of the canons regular of Żagań in Zielona Góra and transferring to them the right of patronage of the local parish church, starting with the duke's decision, its confirmation by the bishop and the pope, and ending with the document of the Archdeacon of Głogów, who was responsible for the transfer of the church to the canons. The original documents relating to this process are not known, but copies have survived in the Żagań cartulary, and together they form the source basis of the study. The article also focuses on issues related to the emoluments of the provostry and the importance of the institution in the local environment.

Keywords: Głogów Silesia; canons regular; provostry; right of patronage

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

Artykuł prezentuje proces utworzenia w Zielonej Górze prepozytury kanoników regularnych z Żagania i przekazania im prawa patronatu miejscowego kościoła parafialnego, począwszy od decyzji książęcej, jej potwierdzenia przez biskupa i papieża, kończąc na dokumencie archidiacona głogowskiego, który był odpowiedzialny za przekazanie kościoła kanonikom. Dokumenty oryginalne dotyczące tego procesu nie są znane, zachowały się natomiast ich kopie w ko-

* Joanna Karczevska – dr hab. historii, prof. UZ, Instytut Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego

e-mail: J.Karczevska@ih.uz.zgora.pl

<https://orcid.org/0000-0002-2422-1962>

piarzu żagańskim, które stanowią podstawę źródłową opracowania. W artykule skupiono się także na kwestiach związanych z uposażeniem prepozytury i znaczenia tej instytucji w lokalnym otoczeniu.

Słowa kluczowe: Śląsk Głogowski; kanonicy regularni; prepozytura; prawo patronatu

W bogatych zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu znajduje się kopiarz klasztoru kanoników regularnych świętego Augustyna w Żaganiu¹. Źródło to i jego losy scharakteryzował dokładnie Roman Stelmach². Trzeba powtórzyć za tym autorem, że nie cieszyło się ono zbyt dużym zainteresowaniem historyków. Spośród dawniejszych niemieckich badaczy należy wymienić Johanna Gottloba Worbsa, który wykorzystał kopiarz w wykazie dokumentów dotyczących Dolnych Łużyc³, sięgnęli po niego także polscy wydawcy *Regestów śląskich*⁴. Tymczasem, jak to zdarza się z tego rodzaju źródłem, zawiera on sporo wpisów dokumentów niezachowanych w oryginale, nieznanymi i niepublikowanymi. Jest to kopiarz typowo majątkowy, na podstawie którego można prześledzić uposażenie i zmieniający się stan majątkowy klasztoru żagańskiego na przestrzeni stuleci⁵. Na jego kartach znajdujemy między innymi także kopie dokumentów dotyczących procesu utworzenia zielonogórskiej prepozytury klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu.

Opactwo żagańskie, którego część stanowiła prepozytura w Zielonej Górze, nie posiada monograficznego opracowania, jednak wiele z wątków jego dziejów zostało już poruszonych w historiografii. Spośród dość obfitej literatury należy wymienić kilka najważniejszych pozycji, wśród nich opracowanie Georga Stellera o początkach klasztoru⁶. Średniowiecznym dziejom konwentu i jego stosunkom z książętami głogowskimi poświęcił uwagę Marian Kapłon⁷. Kwestie związane z życiem wewnętrznym klasztoru przybliżyła w swych pracach Anna Pobóg-

¹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APW), Rep. 135, sygn. 419, Kopiarz klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu.

² R. Stelmach, *Kopiarz klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, w: *Memoriae amici et magistri*, red. M. Derwich, W. Mrozowicz, R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 177-186.

³ J.G. Worbs, *Inventarium diplomaticum Lusatae inferioris*, t. 1, Lübben 1834.

⁴ *Regesty śląskie*, t. 3, oprac. J. Gilewska-Dubis, red. W. Korta, Wrocław 1990; t. 4, oprac. K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, red. W. Korta, Wrocław-Warszawa 1990; t. 5, oprac. J. Gilewska-Dubis, red. W. Korta, Wrocław-Warszawa 1992.

⁵ Kopiarz zawiera m.in. dokumenty dotyczące prepozytury klasztoru żagańskiego w Warzynie (Warin) w Marchii Brandenburskiej. Ich oryginały nie zachowały, są one znane tylko ze wzmianek i uwag wydawniczych w Katalogu opatów żagańskich (*Catalogus abbatum Saganensium*; dalej: CAS), w: *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 1, hrsg. G.A. Stenzel, Breslau 1835, s. 173-528.

⁶ G. Steller, *Die Anfänge des Saganer Augustinerstiftes in Naumburg am Bober (1217-1284)*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte”, 26 (1968) s. 19-63; 27 (1969) s. 30-52.

⁷ M. Kapłon, *Książęta śląscy a klasztor kanoników regularnych w Żaganiu w latach 1217-1439*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia XIX”, (1970) nr 126, s. 133-147.; tenże, *Dzieje klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu do początku XV w.*, „Przegląd Lubuski”, 9 (1980) nr 3, s. 31-39.

-Lenartowicz⁸. Autorka ta poświęciła także uwagę różnym innym zagadnieniom dotyczącym funkcjonowania klasztoru żagańskiego⁹. Losy imponującej biblioteki klasztornej zbadał natomiast Alfred Świerk¹⁰. Szczególną uwagę historyków skupił zasłużony opat Ludolf z Einbeck – wybitny reformator konwentu działający na przełomie XIV i XV wieku¹¹. Kwestią reform w klasztorze zajęła się natomiast Katarzyna Chmielewska¹², a ostatnio opracowano również jakże istotne zagadnienie uposażenia klasztoru kanoników regularnych¹³. W wymienionych pracach wspomniano oczywiście o prepozyturze zielonogórskiej, niekiedy jednak podając błędne informacje¹⁴ i nie analizując dokładnie jej losów. Tymczasem prepozytura zielonogórska miała dla opactwa żagańskiego istotne znaczenie i było z nią związanych kilku zasłużonych dla konwentu braci. Odegrała też niebagatelną rolę w rozwoju kulturalnym klasztoru i Zielonej Góry, warto więc przybliżyć okoliczności powstania tej ważnej dependencji klasztoru żagańskiego. W niniejszym artykule skupiono się na analizie dokumentów ukazujących proces jej powstania,

⁸ A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999; taż, *Kulturotwórcza rola kanoników regularnych w średniowiecznej Polsce*, w: *Sacrum i profanum. Klasztory i miasta w rzeczywistości Górnego Śląska w średniowieczu*, red. E. Bimler-Mackiewicz, Rybnik 2003, s. 107-113.

⁹ Taż, *Kanonicy regularni a miasto na przykładzie Żagania*, w: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole 2000, s. 383-392; taż, *Kult świętych w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, w: *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 439-453; taż, *Z badań nad studiami uniwersyteckimi śląskich kanoników regularnych w średniowieczu*, w: *Kultura edukacyjna na Górnym Śląsku*, red. A. Barciak, Katowice 2002, s. 248-262; taż, *Udział klasztorów w osadnictwie i kolonizacji Śląska w średniowieczu (na przykładzie kanoników regularnych)*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice 2003, s. 294-302; taż, *Księżniczki śląskie wobec śląskich klasztorów kanoników regularnych*, w: *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole-Warszawa 2005, s. 57-64; taż, *Uczeni i sławni mężowie w Katalogu opatów żagańskich*, w: *Rycerze, wędrowcy, kacerze. Studia z dziejów średniowiecznej i wczesnonowożytnej Europy Środkowej*, red. B. Wojciechowska, W. Kowalski, Kielce 2013, s. 241-251.

¹⁰ A. Świerk, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu*, Wrocław 1965.

¹¹ F. Machilek, *Ludolf von Sagan und seine Stellung in der Auseinandersetzung um Konziliarismus und Humanismus*, München 1967; tenże, *Das Grosse abendlandische Schisma in der Sicht des Ludolf von Sagan*, w: *Das Konstanzer Konzil*, hrsg. R. Baumer, Darmstadt 1977, s. 37-95; tenże, *Ludolf von Sagan*, w: *Die deutsche Literatur des Mittelalters*, Verfasslexicon, Bd. 5, Berlin-New York 1985, kol. 984; C. Proksch, *Klosterreform und Geschichtsschreibung im Spätmittelalter*, Köln-Weimar-Wien 1994; Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni*, s. 53-76.

¹² K. Chmielewska, *Klasztor i jego problemy w średniowiecznych śląskich i kłodzkich kronikach kanoników regularnych*, Częstochowa 2015.

¹³ Z. Witczak, *Działalność gospodarcza i uposażenie klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu do początku XVI wieku*, Opole 2023.

¹⁴ Tak np. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni*, s. 52, która błędnie podaje, że pierwszym prepozytem w Zielonej Górze był Henryk Leslav po zrzeczeniu się godności opackiej.

związane z tym przekazanie praw patronackich kościoła zielonogórskiego na rzecz klasztoru i pierwsze lata funkcjonowania prepozytury.

Prepozytura w Zielonej Górze powstała w XV wieku i była najmłodszą z pięciu prepozytur klasztoru żagańskiego. Opactwo żagańskie miało swe zależności w Nowogrodzie Bobrzańskim, Bytomiu Odrzańskim, szpitalną prepozyturę św. Ducha w Żaganiu oraz prepozyturę w Warzynie (Warin na terenie Marchii Brandenburskiej) – która w 1399 roku została sprzedana przez opata Ludolfa¹⁵. Prepozytura zielonogórska położona na terenie księstwa głogowskiego stała się z czasem miejscem schronienia dla opatów uciekających przed nieprzychylnymi książętami żagańskimi, a dla niektórych braci także miejscem zesłania, gdy ich obecność w klasztorze była niemile widziana, jak to stało się w przypadku sprzyjającego luteranizmowi Pawła Lemberga. W prepozyturze zielonogórskiej znajdowała się dobrze zaopatrzona biblioteka, której początek dał księgozbiór parafialny¹⁶. Niektórzy tamtejsi prepozyci byli bardzo zasłużeni dla wspólnoty jak choćby Bernard Fabri – wybitny kaznodzieja czy Marcin Rinkenberga, który osiągnął godność opacką i był uznanym medykiem. Zielona Góra była jednym z nielicznych miast w księstwie głogowskim, w którym nie było klasztoru czy np. mansjonarii, więc utworzenie prepozytury znaczącego klasztoru żagańskiego wypełniało lukę w życiu religijnym tego miasta.

W kopiarzu klasztoru żagańskiego zachowały się kopie czterech dokumentów, które dotyczą przekazania prawa patronatu kościoła parafialnego w Zielonej Górze i utworzenia tam prepozytury klasztornej kanoników regularnych z klasztoru w Żaganiu. Pierwszy z nich, najważniejszy, bo inicjujący ten proces, to dokument książąt Henryka (IX) Starszego i Henryka (X) Młodszego noszących tytuł książąt Śląska i panów Głogowa i Kozuchowa („duces Slesie et domini maioris Glogouie et in Freystadt”), wystawiony 29 stycznia 1423 roku¹⁷. Następnym dokumentem – to kopia potwierdzenia książęcych decyzji dokonanej przez biskupa wrocławskiego i księcia oleśnickiego Konrada z 5 lutego 1423 roku¹⁸. Kolejnymi dokumentami są papieska konfirmacja z datą wystawienia 25 lipca 1426 roku¹⁹ oraz instrument notarialny sporządzony w Głogowie 2 kwietnia 1427 roku, na mocy którego archidiakon głogowski Henryk Rolle jako syndyk i komisarz z polecenia papieskiego odpowiadał za przekazanie kanonikom kościoła zielonogórskiego wraz z prawem patronatu²⁰. Oryginały tych dokumentów pozostają nieznane.

Postanowienia wynikające z pierwszego z wymienionych źródeł, czyli dokumentu książęcego są przytoczone przez Gustava Adolfa Stenzla, wydawcę Katalogu opatów żagańskich²¹, który zaznaczył, że jego streszczenie zamieszczono na marginesie Katalogu. Natomiast dalej informował, że oryginał i jego kopia nie są

¹⁵ CAS, s. 250.

¹⁶ Świerk, *Średniowieczna biblioteka*, s. 40 i mn.

¹⁷ APW, Rep. 135, syg. 419, Kopiarz klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu, s. 98-99.

¹⁸ Tamże, s. 99-100.

¹⁹ Tamże, s. 103.

²⁰ Tamże, s. 103-105.

²¹ CAS, s. 288, przyp. 3.

znane, i że znajdowały się w zielonogórskiej prepozyturze. Wynikałoby z tego, że G.A. Stenzel nie korzystał z kopiarusza żagańskiego klasztoru. Wspomniany dokument z 29 stycznia 1423 roku przywołuje także w swej pracy o dziejach Zielonej Góry Otto Wolff, który we wstępie napisał, że sięgnął do zbiorów archiwum wrocławskiego, archiwów miejskiego i parafialnego w Zielonej Górze²², mógł więc zetknąć się z kopią tego dokumentu. Krótką o nim wzmiankę podał także Moritz Effner w swej pracy o parafii katolickiej w Zielonej Górze²³.

Natomiast jeśli chodzi o dokument biskupi z 5 lutego 1423 roku to został on zamieszczony w tłumaczeniu na język niemiecki w XIX-wiecznej pracy O. Wolffa o historii Zielonej Góry²⁴. Z kolei wydana kilka lat później historia parafii zielonogórskiej pióra M. Effnera przytacza jego łaciński tekst z zaznaczeniem, że jego kopia znajduje się w zielonogórskim archiwum parafialnym²⁵. Wydawca jednego z tomów *Codex diplomaticus Silesiae* – Konrad Wutke – opublikował streszczenie tego dokumentu²⁶. Wspominał przy tym o kopii znajdującej się w dawnym archiwum rady miejskiej w Zielonej Górze, którą znał Wolff i zazaczył, że nie ma wzmianki o tym źródle w wydawnictwie zawierającym regesty najstarszych dokumentów Zielonej Góry opublikowanych przez Fritza Ohnesorge²⁷. Natomiast Hugo Schmidt w swej monografii Zielonej Góry zamieścił krótkie streszczenie tego źródła²⁸. Wynikałoby więc, że niemieccy historycy korzystali z kopii znajdującej się w archiwum parafialnym w Zielonej Górze.

Treść dokumentu papieża Marcina V zatwierdzającego decyzje dotyczące prawa patronatu kościoła w Zielonej Górze i powołania prepozyturę noszącego datę 25 lipca 1426 roku (octavo Kal. augusti), zachowała się tylko w kopiarzu żagańskim. Nie był on wzmiankowany, choćby w postaci regestu, ani w wydawnictwach źródłowych, ani w opracowaniach naukowych, jedynie Effner wspominał o papieskim breve z 1426 roku²⁹.

Kolejny dokument dotyczący tej sprawy, czyli instrument notarialny z 2 kwietnia 1427 roku został przetłumaczony na język niemiecki i opublikowany przez Wolffa³⁰, był też wzmiankowany przez Effnera z adnotacją autora, że jest przechowywany w archiwum parafialnym³¹. Jego regest znajduje się w śląskim kodeksie dyplomatycznym, w tomie poświęconym miastu Głogów³², a jego krótkie streszczenie na

²² O. Wolff, *Geschichte der Stadt Grünberg in Niederschlesien von Ihrer Entstehung bis zur Einführung der Reformation*, Grünberg 1848, s. V.

²³ M. Effner, *Geschichte der katholischen Pfarrei Grünberg in Niederschlesien von ihrer Gründung bis Jahre 1840*, Grünberg 1852, s. 37.

²⁴ Tamże, s. 236-238.

²⁵ Effner, *Geschichte der katholischen*, s. 37-39, przyp. A.

²⁶ *Codex diplomaticus Silesiae* (dalej: CDS), t. 24, *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Die Kreise Grünberg und Freystadt*, hrsg. K. Wutke, Breslau 1908, s. 3, nr 6a.

²⁷ F. Ohnesorge, *Zur Quellenkunde der Geschichte von Grünberg in Schlesien*, Grünberg 1903.

²⁸ H. Schmidt, *Geschichte der Stadt Grünberg in Schlesien*, Grünberg 1922, s. 448.

²⁹ Effner, *Geschichte der katholischen*, s. 40.

³⁰ Wolff, *Geschichte der Stadt*, s. 239.

³¹ Effner, *Geschichte der katholischen*, s. 40.

³² CDS, t. 28, *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis Glogau*, bearb. v. K. Wutke, Breslau 1915, s. 255, nr 21.

podstawie kodeksu przytacza H. Schmidt w swej historii Zielonej Góry³³. Poza tym, co istotne, jest to jedyne źródło związane z fundacją prepozytury, którego regest znajduje się w niemieckim inwentarzu z Königlich Schlesische Provinzial Archiv zu Breslau (Królewskie Śląskie Archiwum Prowincjonalne we Wrocławiu) – dziś Archiwum Państwowe, sporządzonym w 1822 roku, zawierającym regesty dokumentów klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu³⁴.

Z powyższego przeglądu wiadomości o dokumentach dotyczących utworzenia prepozytury zielonogórskiej wynika, że historycy znali ich kopie, które były przechowywane w zielonogórskim archiwum parafialnym. Jeśli chodzi o dokument książęcy, to właściwie przybliżył go Stenzel, który zamieścił jego streszczenie w Katalogu opatów żagańskich jako komentarz do słów kroniki. Chodzi mianowicie o fragment, w którym mowa o tym, że książę Henryk (IX) Starszy jako „princeps fautor et amator cleri”, przekazał kościół w Zielonej Górze jako miejsce ucieczki, w którym chronili się kanonicy zaatakowani przez jego brata księcia Jana żagańskiego³⁵. Dotyczyło to już jednak wydarzeń późniejszych (o czym niżej). Tym bardziej więc cieszy fakt, że w kopiarzu żagańskim zachowała się treść dokumentu książąt głogowskich z 29 stycznia 1423 roku. Oryginał i kopia tego dokumentu, która znajdowała się w prepozyturze w Zielonej Górze, już w XIX wieku były uznawane za zaginione, co sprawiło, że głównym źródłem w sprawie początków zielonogórskiej prepozytury, na które powoływali się historycy niemieccy było potwierdzenie biskupie z 5 lutego 1423 roku³⁶. Nie był też bliżej znany, poza lakoniczną wzmianką w pracy Effnera, list papieski z 25 lipca 1426 roku³⁷. Wynika z tego, że nie korzystali oni z kopiarza klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu, co pokrywa się z wnioskiem R. Stelmacha, który pisał, że nie doczekał się on zainteresowania „...zarówno przed, jak i po II wojnie światowej”³⁸.

Dokument inicjujący powstanie prepozytury żagańskiego klasztoru w Zielonej Górze z 29 stycznia 1423 roku wystawili bracia – książęta Henryk IX Starszy i Henryk X Młodszy, którzy od początku 1418 roku współzrządzili w części dzielnicy głogowskiej obejmującej połowę Głogowa, Polkowice, Szprotawę, a po śmierci ich owdowiałej matki księżnej Katarzyny, także Kożuchów i Zieloną Górę³⁹. Wystawiony przez nich dokument był adresowany do biskupa wrocławskiego Konrada, jednocześnie księcia oleśnickiego, krewnego książąt, stąd określonego w źródle konwencjonalnie jako ich stryj⁴⁰. Mimo że wystawcami dokumentu byli obaj książęta, to rzeczywiste rządy w dzielnicy sprawował Henryk IX Starszy,

³³ Schmidt, *Geschichte der Stadt Grünberg*, Grünberg 1922, s. 449.

³⁴ APW, Rep. 135, syg. 109, nr 258.

³⁵ CAS, s. 288.

³⁶ Publikował go w całości: Effner, *Geschichte der katcholischen*, s. 37-39.

³⁷ Tamże, s. 40.

³⁸ Stelmach, *Kopiarz klasztoru*, s. 177. Do zasobu Archiwum Państwowego we Wrocławiu wrócił on w wyniku rewindykacji archiwaliów w 1981 roku (tamże).

³⁹ CDS, t. 28, s. 56, nr 241; J. Karczevska, *Kożuchów. Studia z dziejów średniowiecznego miasta*, Kraków 2018, s. 133.

⁴⁰ K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, Kraków 2007, s. 436-438. Ich pradiadawie – Henryk IV Wierny i Konrad I książę oleśnicki – byli braćmi.

jego brat był bowiem dyplomatą na dworze Zygmunta Luksemburskiego i często podróżował. W czasie, gdy spisano omawiany dokument, tj. 29 stycznia 1423 roku, książę Henryk X Młodszy już nie żył. Zmarł 18 stycznia 1423 roku w Szlezewiku, o czym informuje nekrolog żagański⁴¹, a o dacie rocznej można wnioskować na podstawie zachowanego materiału dyplomatycznego. Rzeczywistym wystawcą dokumentu dotyczącego prawa patronatu zielonogórskiego kościoła był tylko Henryk IX Starszy. Wiadomość o śmierci brata w odległym Szlezewiku jeszcze wtedy do niego nie dotarła⁴².

Przekazanie prawa patronatu kościoła parafialnego w Zielonej Górze kanonikom z Żagania nie było decyzją tylko książęcych braci, lecz realizacją woli ich zmarłej 6 czerwca 1420 roku matki księżnej Katarzyny, co zostało w dokumencie wyraźnie zaakcentowane. Zgodnie z pragnieniem księżnej, miało to nastąpić po śmierci ostatniego zielonogórskiego plebana Jerzego (Georga) Krekewicza. Należał on do grona bliskich współpracowników księżnej. Był plebanem w rezydencjonalnym Kożuchowie w latach 1397-1405⁴³, a następnie plebanem w Zielonej Górze, po raz pierwszy wymieniony na tym beneficjum w dokumencie z 30 września 1408 roku⁴⁴. Prebendę tę posiadał do śmierci, która nastąpiła przed 29 stycznia 1423 roku⁴⁵. Jego śmierć uruchomiła proces przekazania parafii zielonogórskiej w zarząd kanonikom regularnym z Żagania. Otrzymali oni z woli książąt prawo jej patronatu, które dotąd należało do rodziny książęcej, a parafia w Zielonej Górze stawała się od tej pory prepozyturą, której prepozyt wywodził się ze wspólnoty żagańskich kanoników regularnych. Mieli oni sprawować tam *officium divinum* – śpiewać godziny kanoniczne i godzinki ku czci Matki Bożej, odprawiać modlitwy za odpuszczenie grzechów książąt i ich braci, a także za zmarłych przodków (anniwersarz). Oczywiście wraz z uprawnieniami patronalnymi przekazano kanonikom uposażenie kościoła – czyli role, winnice, młyny wraz z czynszami i innymi pożytkami, a także missalia i annony. W kościele znajdowały się liczne ołtarze („plura altaria”), które miały być obsadzone przez kanoników. Altarii było osiem, jak czytamy bowiem w treści dokumentu, w kościele – prepozyturze miało rezydować ośmiu braci wyznaczonych przez opata i to oni mieli objąć owe altarie i sprawować przy nich służbę Bożą „tak jak czynią to w Żaganiu”. Opat żagański miał wyznaczyć spośród braci prepozyta, który będzie rezydował w Zielonej Górze i będzie tam zastępcą opata w sprawach duchowych i doczesnych⁴⁶.

Data wystawienia dokumentu nie budzi wątpliwości, lecz w omawianej kopii nie ma miejsca jego wystawienia, nie wiadomo czy było podane w oryginale. Łatwo jednak wywnioskować, że powstał w Głogowie, w siedzibie tamtejszej kapituły. Wynika to z testacji, którą otwierają archidiakon głogowski Mikołaj

⁴¹ Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (dalej: BUWr.), rkps IV Q 36 (nekrolog klasztoru żagańskiego), k. 3; Jasiński, *Rodowód*, s. 401.

⁴² Jasiński, *Rodowód*, s. 401.

⁴³ J. Karczewska, *Otoczenie księcia kożuchowsko-zielonogórskiego Henryka VIII Wróbla i jego żony księżnej Katarzyny*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 69 (2014) z. 1, s. 66.

⁴⁴ Ohnesorge, *Zur Quellenkunde*, nr 2.

⁴⁵ APW, Rep. 135, sygn. 419, s. 98.

⁴⁶ Tamże.

Newendorff (Nicolao Newndorff) i tamtejszy kustosz Anzelm Lesnaw, następnie wymieniony został altarysta Franciszek Czulchaw (tj. z Sulechowa). Testację zamyka Henryk Lesnaw kanonik regularny określony jako „fidei nostro”. Henryk Lesnaw, którego nazwisko w źródłach występuje też w formie Leslaw, był już w tym czasie opatem w klasztorze żagańskim, został wybrany po śmierci opata Ludolfa z Einbeck, który zmarł 22 sierpnia 1422 roku⁴⁷. W testacji dokumentu nie wymieniono jednak opackiej godności Henryka. Pochodził on z miejscowej rodziny rycerskiej, osiadłej w okolicy Zielonej Góry, której przedstawiciele należeli do otoczenia książąt głogowskich, robili też kariery kościelne w instytucjach duchownych w księstwie⁴⁸. Sprawa tak istotnej wagi jak przekazanie uprawnień patronalnych i ustanowienie prepozytury musiała oprzeć się o najważniejszą instytucję kościelną w księstwie głogowskim, tj. kapitułę kolegiacką w Głogowie, tam też była siedziba archidiakonu.

Dokument biskupa wrocławskiego potwierdzający decyzję książąt o przekazaniu prawa patronatu kościoła parafialnego w Zielonej Górze kanonikom z Żagania został wystawiony szybko, bo już 5 lutego 1423 roku. Biskup potwierdził, że patronat i uposażenie zielonogórskiego kościoła parafialnego będą należały do klasztoru żagańskiego. Zatwierdził także prezentowanego przez opata na prepozyta zielonogórskiego brata Jana de Haynovia⁴⁹. Właśnie ten dokument wymienia po raz pierwszy imię przyszłego prepozyta. Źródło to zawiera także szczegóły dotyczące sprawowania *officium divinum*. Poza informacjami zawartymi na ten temat w dokumencie książęcym, wiadomo że bracia byli zobowiązani do odprawiania Mszy za zmarłych z rodziny książęcej w Suche Dni (Quattuor temporis), odprawiać za nich anniwersarz i śpiewać 9 lekcji. Kościół parafialny w Zielonej Górze podlegał klasztorowi jako jego prepozytura, zyskując w ten sposób wyższą rangę.

Bulla wystawiona przez papieża Marcina V w Genzani (Penesten. dioc.) 25 lipca 1426 roku zatwierdzała przekazanie patronatu parafii zielonogórskiej kanonikom regularnym, po śmierci plebana Georga (Jerzego) Krekewicza i powołanie tam prepozytury. Ponadto papież potwierdził jej uposażenie i wyraził zgodę, aby prepozytem został Jan de Haynovia. Bulla była kierowana do archidiakona głogowskiego⁵⁰. W tym miejscu warto wspomnieć, że znany jest analogiczny dokument papieski, w którym papież potwierdził przyznanie kanonikom regularnym z Żagania prawa patronatu kościoła parafialnego w Kwielicach, noszący datę 5 sierpnia 1426 roku⁵¹.

Ostatni z omawianych dokumentów dotyczący procesu przekazania patronatu zielonogórskiego kościoła i powołania tamże prepozytury to instrument notarialny wystawiony w Głogowie 2 kwietnia 1427 roku. Na jego mocy archidiakon

⁴⁷ CAS, s. 287, przyp. 1.

⁴⁸ J. Karczevska, *Rodzina von Leslav i jej działalność w XIV-XV wieku*, „Studia Zachodnie”, 9 (2007) s. 75-80; H. Gerlic, *Kapituła głogowska w dobie piastowskiej i jagiellońskiej (1120-1526)*, Gliwice 1993, s. 204, 262.

⁴⁹ APW, Rep. 135, sygn. 419, s. 99-100; Effner, *Geschichte der katholischen*, s. 37-38; CDS, t. 24, s. 3, nr 6a.

⁵⁰ APW, Rep. 135, sygn. 419, s. 103.

⁵¹ CDS, t. 28, s. 255, nr 20.

głogowski Henryk Rolle określony jako syndyk i prokurator klasztoru w Żaganiu powtarza wszystkie postanowienia wcześniejszych dokumentów wystawionych w tej sprawie⁵². W dokumencie tym jest również mowa o kościele w Kwielicach, którego patronat również miał należeć do kanoników z Żagania, co wcześniej zostało potwierdzone bullą papieską.

Prepozytura klasztorna w Zielonej Górze, położona na terenie księstwa głogowskiego pod władzą przychylnego duchowieństwu księcia Henryka IX, stała się swoistym azylem dla opatów żagańskich w czasie zagrożenia. Szczególnie było to widoczne, gdy opatem został w 1422 roku Henryk Leslav. Opat miał bardzo napięte stosunki z księciem Janem I żagańskim – człowiekiem szczególnie porywczym i okrutnym. Henryk Leslav, czując się zagrożony, potajemnie zbiegł z klasztoru 18 maja 1429 roku, jednak został zauważony przez jednego z współbraci, który powiadomił o tym księcia. Jan I schwytał opata, przetrzymywał go i torturował na zamku w Żaganiu. Opatowi udało się jednak uciec z Żagania w grudniu 1429 roku i schronił się wtedy w prepozyturze w Zielonej Górze, gdzie przebywał do 1439 roku, czyli do śmierci księcia Jana I⁵³. Pobyt opata w Zielonej Górze komplikował funkcjonowanie wspólnoty kanoników, przyczyniło się to także do grabieżczych najazdów księcia na dobra klasztorne. Finalnie Henryk Leslav zrezygnował z godności opata 9 lipca 1432 roku⁵⁴.

Wyznaczony na pierwszego prepozyta zielonogórskiego brat Jan de Haynowia (z Chojnowa) był pisarzem w klasztornej skrypcy; jego imię widnieje w kolofonie jednej z ksiąg z żagańskiej biblioteki pod datą 1419 roku⁵⁵. Jest to pierwsza zachowana wzmianka źródłowa o Janie. W 1420 roku reprezentował klasztor w sprawie dotyczącej depozytu dokonanego na rzecz konwentu przez Jana Kelnera⁵⁶. Jako prepozyt zielonogórski po raz pierwszy został wymieniony 5 lutego 1423 roku⁵⁷. Jednak po pięciu latach – w 1428 roku – został odwołany z prepozytury przez opata Henryka Leslava i musiał wrócić do Żagania⁵⁸. Jan bowiem w czasie konfliktu między księciem Janem I a opatem w 1429 roku stanął po stronie księcia. Za zdradę spotkała go, podobnie jak czterech innych braci-poleczników, kara dożywotniego odsunięcia od wspólnoty kanonickiej⁵⁹. Decyzję taką podjęła kapituła doroczna, która ze względu na nieobecność opata w klasztorze z powodu konfliktu z księciem, odbyła się w prepozyturze zielonogórskiej 11 września 1430 roku⁶⁰. Jednak po odbyciu pokuty Jan został ułaskawiony. Jan de Haynowia był także kaznodzieją, z takim tytułem wymienił go nekrolog klasztorny; wiadomo z tego źródła, że zmarł 19 marca⁶¹. Jego następcą na prepozyturze zielonogórskiej

⁵² APW, Rep. 135, sygn. 419, s. 103-105; CDS, t. 28, s. 255, nr 21.

⁵³ CAS, s. 291, 302.

⁵⁴ Tamże, s. 302.

⁵⁵ Świerk, *Średniowieczna biblioteka*, s. 46, 154.

⁵⁶ APW, Rep. 135, sygn. 419, s. 97.

⁵⁷ Tamże, s. 99-100.

⁵⁸ Świerk, *Średniowieczna biblioteka*, s. 46, 154.

⁵⁹ CAS, s. 291.

⁶⁰ Tamże, s. 291-292, przyp. 1.

⁶¹ BUWr., rkps IV Q 36 (nekrolog klasztoru żagańskiego), k. 19v.

został Jan Greiffenberg, który po raz pierwszy w tej godności został wymieniony 11 września 1430 roku, podczas kapituły rocznej odbytej w Zielonej Górze⁶².

Kościół parafialny w Zielonej Górze przed powołaniem tam prepozytury nosił wezwanie św. Mikołaja – w 1388 roku wymieniony został Mikołaj Sculteti z Jaczowa pleban w Zielonej Górze u św. Mikołaja⁶³. Uległo ono zmianie w 1419 roku po pożarze kościoła, a nową patronką została św. Jadwiga⁶⁴. Zmiana patrocinium mogła mieć również związek z planowanym przekazaniem prawa patronatu kościoła w ręce kanoników regularnych z Żagania i utworzeniem prepozytury. Nowe wezwanie nawiązujące do przodkini miejscowych księżąt miało też znaczenie symboliczne. Poza tym, według tradycji klasztornej, to właśnie św. Jadwiga była fundatorką pierwotnej siedziby kanoników regularnych, czyli prepozytury w Nowogrodzie Bobrzańskim. Warto też wspomnieć, że czcicielem tej świętej i propagatorem jej kultu był zasłużony opat – Ludolf z Einbeck.

Wraz z powołaniem prepozytury i wzrostem rangi kościoła w Zielonej Górze, powiększyło się także jego uposażenie. Opat żagański 27 lutego 1428 roku zakupił dla prepozytury zielonogórskiej wieś Wittgenau, czyli Wilkanowo od Nickila Leslava z Jonasberge (tj. z Zagórza)⁶⁵. Książę Henryk IX potwierdził tę transakcję 17 marca 1428 roku, jednocześnie poświadczając posiadanie przez probostwo innych dóbr, na które składały się wieś Chynów (niem. Kühnau), połowa młyna zwanego Walgmöl, 2 kopy czynszu z sołectwa ze wsi Nieciecz (niem. Nittritz), czynsze z ławy mięsnej w Kożuchowie i czynsze z wsi Czciradz (niem. Zyrys) koło Kożuchowa⁶⁶.

Inicjatorką przekazania prawa patronatu kościoła zielonogórskiego i ustanowienia tam prepozytury – księżna Katarzyna, wówczas wdowa po księciu kożuchowsko-zielonogórskim Henryku VIII Wróblu, była osobą bardzo pobożną. Jej rządy cechowała dobroczynność, której szczególnie doświadczały kościoły parafialne w Kożuchowie i Zielonej Górze. Oba te miasta stanowiły oprawę wdowią księżnej, która używała tytułów „księżna Śląska, pani Kożuchowa i Zielonej Góry”⁶⁷ lub „księżna Kożuchowa i Zielonej Góry”⁶⁸. W żadnym z tych miast nie było klasztoru, a stanowiły one główne ośrodki księstwa kożuchowsko-zielonogórskiego, dopóki funkcjonowało ono jako odrębna dzielnica. Zapewne więc księżna

⁶² CAS, s. 291-292, przyp. 1.

⁶³ Effner, *Geschichte der katholischen*, s. 20, 21, 31; H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902, s. 83-84.

⁶⁴ *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, Th. 1, *Archidiakonats Glogau*, hrsg. J. Jungnitz, Breslau 1907, s. 81, 236, 513; *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. H. Stoob, P. Jochanek, Stuttgart-Berlin 1995, s. 148.

⁶⁵ CDS, t. 24, s. 3, nr 7; Ohnesorge, *Zur Quellenkunde*, nr 7; Wolff, *Geschichte der Stadt*, s. 243 – podkreślał, że Wilkanowo było własnością prepozytury, a nie klasztoru w Żaganiu.

⁶⁶ CDS, t. 24, s. 4, nr 8.

⁶⁷ Tamże, s. 115, nr 2; *Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska*, t. 7, oprac. R. Stelmach, Wrocław 1993, nr 402.

⁶⁸ CDS, t. 24, s. 131, nr 3; s. 166, nr 21, 25; s. 167, nr 29, 30.

chciała dodać splendoru Zielonej Górze, powołując tam prepozyturę żagańskiego klasztoru. Możliwe, że wybór padł na Zieloną Górę, bo tamtejszy pleban Jerzy (Georg) Krekewicz mógł być już starszym człowiekiem i liczone się z jego rychłą śmiercią, a nie chciano pozbawiać go beneficjum, zwłaszcza, że był długoletnim współpracownikiem księżnej, plebanem najpierw w Kożuchowie, a następnie w Zielonej Górze⁶⁹. Nie można też wykluczyć, że pożar kościoła w 1419 roku mógł również wpłynąć na taką decyzję, bo dało to asumpt do jego rozbudowy. Warto wziąć pod uwagę jeszcze jedną kwestię, która mogła przyczynić się do uświetnienia kościoła w Zielonej Górze. Mianowicie tamtejsza parafia posiadała znaczące zbiory biblioteczne, co było ważne dla podniesienia jej rangi. Według danych zgromadzonych przez A. Świerka, kanonicy z Żagania zastali w bibliotece w Zielonej Górze 33 egzemplarze rękopisów⁷⁰. Zbiory te stały się później częścią biblioteki klasztornej. Prepozytami zielonogórskimi w XV wieku byli kanonicy z uniwersyteckim wykształceniem (Marcin Rinkenber, Zygmunt Schönknecht), a jeden z nich – Bernard Fabri – był pisarzem i wybitnym kaznodzieją o dużej sławie, uczestnikiem soboru w Bazylei. Niewątpliwie oddziaływało to nie tylko na jakość pracy duszpasterskiej, ale także na klimat intelektualny miasta.

Rozpatrując kwestię utworzenia prepozytury zielonogórskiej, trzeba mieć na uwadze rozwój organizacyjny klasztoru żagańskiego, który w ten sposób uzupełnił swe jedno ogniwo po sprzedaży odległej prepozytury w Warzynie i skupił swe dependencje w niedużej odległości od klasztoru macierzystego. Jak czas pokazał, zyskał w ten sposób także swego rodzaju azyl, bo prepozytura zielonogórska leżała poza granicami księstwa żagańskiego, w przyjaznym księstwie głogowskim. Istnienie w Zielonej Górze prepozytury i jej oddziaływanie przydało miastu splendoru i pozytywnie wpłynęło na jego rozwój kulturalny.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Państwowe we Wrocławiu (APW)

Rep. 135, sygn. 419, Kopiarz klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu.

Rep. 135, sygn. 109, Urkunden Inhaltverzeichnis des Archives der Chorherren des S. Augustinus Congregationis Lateranensis zu Sagan.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (BUWr.)

Rkps IV Q 36 (nekrolog klasztoru żagańskiego).

⁶⁹ Karczevska, *Otoczenie księcia*, s. 65-66.

⁷⁰ Świerk, *Średniowieczna biblioteka*, s. 63-64.

Źródła drukowane

- Catalogus abbatum Saganensium*, w: *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 1, hrsg. G.A. Stenzel, Breslau 1835, s. 173-528.
- Codex diplomaticus Silesiae, t. 24, *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Die Kreise Grünberg und Freystadt*, hrsg. K. Wutke, Breslau 1908; t. 28, *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis Glogau*, bearb. v. K. Wutke, Breslau 1915.
- Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska*, t. 7, oprac. R. Stelmach, Wrocław 1993.
- Ohnesorge Fritz, *Zur Quellenkunde der Geschichte von Grünberg in Schlesien*, Grünberg 1903.
- Regesty śląskie*, t. 3, oprac. J. Gilewska-Dubis, red. W. Korta, Wrocław 1990; t. 4, oprac. K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, red. W. Korta, Wrocław-Warszawa 1990; t. 5, oprac. J. Gilewska-Dubis, red. W. Korta, Wrocław-Warszawa 1992.
- Visitationsberichte der Diözese Breslau*, Th. 1, *Archidiakonat Glogau*, hrsg. J. Jungnitz, Breslau 1907.
- Worbs Johann Gottlob, *Inventarium diplomaticum Lusatiae inferioris*, t. 1, Lübben 1834.

Opracowania

- Chmielewska Katarzyna, *Klasztor i jego problemy w średniowiecznych śląskich i kłodzkich kronikach kanoników regularnych*, Częstochowa 2015.
- Effner Moritz, *Geschichte der katholischen Pfarrei Grünberg in Niederschlesien von ihrer Gründung bis Jahre 1840*, Grünberg 1852.
- Gerlic Henryk, *Kapituła głogowska w dobie piastowskiej i jagiellońskiej (1120-1526)*, Gliwice 1993.
- Jasiński Kazimierz, *Rodowód Piastów śląskich*, Kraków 2007.
- Kapłon Marian, *Dzieje klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu do początku XV w.*, „Przegląd Lubuski”, 9 (1980) nr 3, s. 31-39.
- Kapłon Marian, *Książęta śląscy a klasztor kanoników regularnych w Żaganiu w latach 1217-1439*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia XIX”, (1970) nr 126, s. 133-147.
- Karczevska Joanna, *Kożuchów. Studia z dziejów średniowiecznego miasta*, Kraków 2018.
- Karczevska Joanna, *Otoczenie księcia kożuchowsko-zielonogórskiego Henryka VIII Wróbla i jego żony księżnej Katarzyny*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 69 (2014) z. 1, s. 59-82.
- Karczevska Joanna, *Rodzina von Leslav i jej działalność w XIV-XV wieku*, „Studia Zachodnie”, 9 (2007) s. 75-80.
- Machilek Franz, *Das Grosse abendlandische Schisma in der Sicht des Ludolf von Sagan*, w: *Das Konstanzer Konzil*, hrsg. R. Baumer, Darmstadt 1977, s. 37-95.
- Machilek Franz, *Ludolf von Sagan und seine Stellung in der Auseinandersetzung um Konziliarismus und Humanismus*, München 1967.
- Machilek Franz, *Ludolf von Sagan*, w: *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfassenlexicon*, Bd. 5, Berlin-New York 1985, kol. 984.
- Neuling Hermann, *Schlesiens Kirchorte ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Milttelalters*, Breslau 1902.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Kanonicy regularni a miasto na przykładzie Żagania*, w: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole 2000, s. 383-392.

- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Księżniczki śląskie wobec śląskich klasztorów kanoników regularnych*, w: *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole-Warszawa 2005, s. 57-64.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Kult świętych w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, w: *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 439-453.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Kulturotwórcza rola kanoników regularnych w średniowiecznej Polsce*, w: *Sacrum i profanum. Klasztory i miasta w rzeczywistości Górnego Śląska w średniowieczu*, red. E. Bimler-Mackiewicz, Rybnik 2003, s. 107-113.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Uczeni i sławni mężowie w Katalogu opatów żagańskich*, w: *Rycerze, wędrowcy, kacerze. Studia z dziejów średniowiecznej i wczesnonowożytnej Europy Środkowej*, red. B. Wojciechowska, W. Kowalski, Kielce 2013, s. 241-251.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Udział klasztorów w osadnictwie i kolonizacji Śląska w średniowieczu (na przykładzie kanoników regularnych)*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice 2003, s. 294-302.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Z badań nad studiami uniwersyteckimi śląskich kanoników regularnych w średniowieczu*, w: *Kultura edukacyjna na Górnym Śląsku*, red. A. Barciak, Katowice 2002, s. 248-262.
- Proksch Constance, *Klosterreform und Geschichtsschreibung im Spätmittelalter*, Köln-Weimar-Wien 1994.
- Schlesisches Städtebuch*, hrsg. H. Stoob, P. Jochanek, Stuttgart-Berlin 1995.
- Schmidt Hugo, *Geschichte der Stadt Grünberg in Schlesien*, Grünberg 1922.
- Steller Georg, *Die Anfänge des Saganer Augustinerstiftes in Naumburg am Bober (1217-1284)*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte”, 26 (1968) s. 19-63; 27 (1969) s. 39-52.
- Stelmach Roman, *Kopiarz klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, w: *Memoriae amici et magistri*, red. M. Derwich, W. Mrozowicz, R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 177-186.
- Świerk Alfred, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu*, Wrocław 1965.
- Witczak Zbigniew, *Działalność gospodarcza i uposażenie klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu do początku XVI wieku*, Opole 2023.
- Wolff Otto, *Geschichte der Stadt Grünberg in Niederschlesien von Ihrer Entstehung bis zur Einführung der Reformation*, Grünberg 1848.